

Når er det greit å gjenbruke en kistegrav? Veileder for gjenbruk av kistegraver

November 2021

Veilederen er produsert av
KA Arbeidsgiverorganisasjon for kirkelige virksomheter
og publisert på <http://www.ka.no>

Dato: November 2021

Opplag/trykk: publisert som PDF-dokument

Framsidedfoto: Eva Larsen

Tekst: Eirik Stople, KA

Tekstbidrag fra Øystein Dahle, KA, Bjarne Kjeldsen, Fagforbundet og Åse
Skrøvset, Statsforvalteren i Vestfold og Telemark.

Innhold:

1	Forord	6
2	Gravplassetikk og gjenbruk av kistegraver	6
2.1	<i>Hensynet til de ansatte</i>	6
2.2	<i>Hensynet til de etterlatte</i>	7
3	Gjenbruk av kistegraver og utfordringer med nedbryting	8
4	Tiltak for å oppnå tilfredsstillende nedbryting	8
4.1	<i>Forlenget fredningstid</i>	8
4.1.1	Forvaltningsmessige forhold rundt forlenget fredningstid	8
4.2	<i>Kalkinjeksjon i ikke nedbrutte graver for å oppnå nedbryting der den har stoppet opp</i>	9
4.2.1	Forventet virkning og bruk av kalkinjeksjon?	9
4.2.2	Informasjon til- og reaksjoner fra festerne	10
4.2.3	Forvaltningsmessige forhold rundt kalking av kistegraver	10
	Tiltak for gjenbruk av ikke tilfredsstillende nedbrutte graver	12
4.3	<i>Omlegging fra kistegraver til urnegraver</i>	12
4.3.1	Særordning for plastgraver	12
4.3.2	Generelt handlingsrom for stengning av enkeltgraver eller hele gravfelt	12
4.3.3	Erfaringer med omlegging til urnegraver	12
4.3.4	Forvaltningsmessige forhold rundt stenging av gravfelt	13
4.4	<i>Oppfylling av gravplass / gravfelt</i>	13
4.4.1	Hva er oppfylling av gravplass?	13
4.4.2	Utarbeidelse av plan ved oppfylling	14
4.4.3	Informasjon til fester	14
4.4.4	Praktisk gjennomføring	14
4.4.5	Erfaring fra oppfylling av gravplass	15
4.5	<i>Endret krav til jordoverdekning</i>	15
5	Rutiner ved gjenbruk av kistegraver	16
5.1	<i>Praksis og vurderinger ved åpning av grav</i>	16
5.2	<i>Felles lokal forståelse om når en må avbryte åpning av grav</i>	16

5.3	<i>Alternativ plan om graven ikke er tilfredsstillende nedbrutt</i>	17
6	Helse, miljø og sikkerhet	17
6.1	<i>HMS og etikk på gravplassen, ansvar og roller</i>	17
6.2	<i>HMS-plan for åpning av grav</i>	18
6.3	<i>Erfaringer fra undersøkelsen</i>	18
7	Lovverk, etikk og styringsrett	19
8	Avsluttende kommentarer	19
8.1	<i>Fremtidig gravplassareal</i>	20

Innledning

I desember 2020 gav KA ut rapporten « Gjenbruk av kistegraver- Sluttrapport fra prosjektet Når er det greit å gjenbruke kistegraver?», på oppdrag fra Barne- og familiedepartementet.

Rapporten bygger på en kvantitativ spørreundersøkelse og utfyllende intervjuer hos utvalgte gravplassmyndigheter i Norge om gjenbruk av kistegraver. Undersøkelsen gir en utfyllende beskrivelse av omfang, praksis, utfordringer og tiltak ved dette.

I denne veilederen tar vi opp HMS-utfordringer for tilsatte i møte med dagens praksis for gjenbruk av kistegraver. Vår målsetting er å bidra til å gjøre gode beslutninger innenfor gjeldende lovverk, etikk og hensyn til de gravplassansatte.

På bakgrunn av spørreundersøkelsene drøfter vi hvor utbredt problemstillingen med ikke tilfredsstillende nedbryting av kistegraver er og videre hvilke tiltak som kan benyttes for å kunne gjenbruke kistegraver.

Tilfredsstillende nedbryting av kistegraver kan på sikt bare oppnås ved å velge sikre løsninger for gode nedbrytingsforhold i forbindelse med nyanlegg og utvidelser av gravplasser. Her viser vi til pågående forskningsarbeid i prosjektet *Egnet jord til kistegraver*.

Vi takker Øystein Dahle i KA, Bjarne Kjeldsen i Fagforbundet og Åse Skrøvset hos Statsforvalteren i Vestfold og Telemark, som har bidratt med gode innspill og tekstbidrag.

Takk også til ressursgruppa bestående av Trygve Jensen fra Kirkelig fellesråd i Trondheim, Stein-Arne Skulbru fra Gravferdsetaten i Oslo og Gerd Rosten Bu fra Ullensvang kyrkjelege fellesråd.

Oslo, november 2021

Randi Moskvil Letmolie

Dir. avd. for kirkebygg og eiendomsforvaltning i KA.

1 Forord

I denne veilederen benytter vi data fra rapporten *Når er det greit å gjenbruke en kistegrav*, og trekker ut erfaringer og resultater som kan være til nytte for den enkelte gravplassmyndighet. Der det ikke er angitt kilde, er det KA som står som ansvarlig for de konklusjoner og råd som blir gitt. Der vi siterer gravplassrådgiveren, nå fagsjef hos Statsforvalteren i Vestfold og Telemark, er dette opplyst i fotnoter.

2 Gravplassetikk og gjenbruk av kistegraver

Etikk er refleksjon over verdier og normer, og begrunnelsen vi gir for våre valg. Det er en klar forventning om at ledelse og tilsatte hos lokal gravplassmyndighet følger juridiske og etiske standarder som stilles til all offentlig forvaltning. Dagens praksis med gjenbruk av kistegraver utfordrer flere aktuelle etiske problemstillinger og reiser noen dilemmaer.

Utgangspunktet for forsvarlig gjenbruk av kistegraver er at gravplassen skal forvaltes med den orden og verdighet som dens egenart tilsier. Lokal gravplassmyndighet er den instansen som i dag verner om gravfreden, og i spørsmål om forsvarlig praksis for gjenbruk av graver må det legges vekt på gravfreden som en grunnleggende verdi.

Det er likevel både en etablert praksis og fastlagt i gravplassloven at det er fullt ut forsvarlig å gjenbruke graver etter minimum 20 års fredningstid når levningene er brutt ned slik at det kun er kisterester og grove knokler igjen. Dette innebærer at gravfreden i en viss forstand er svekket når nedbrytingen av levningene har kommet tilstrekkelig langt. Gravplassforskriften § 12 presiserer imidlertid at de grove knoklene og eventuelle kisterester skal legges i bunnen av graven før ny gravlegging kan finne sted. Dette uttrykker at selv om det kun er igjen grove knokler, skal disse også behandles med respekt og få sin plass i graven.

2.1 Hensynet til de ansatte

Ansatte skal ikke utsettes for arbeid hvor en utfordres til å bryte de grunnleggende normene som gjelder for gravplassen, og respekt for gravfreden er en sterk yrkesetisk norm. De som har sitt arbeid på gravplassene, skal ikke utsettes for den belastningen det kan være å komme i direkte kontakt med mer enn grove knokler og kisterester. Arbeidsmiljøloven understreker at ansatte ikke skal utsettes for unødig psykisk belastning. Arbeidstilsynet uttalte i 1999 følgende i en sak der ansatte ble satt til graving i plastgraver med ufullstendig nedbryting:

«Vi er kommet frem til at det normalt vil være brudd på arbeidsmiljølovens § 12 nr. 1¹ og § 8 nr. 1 d² i tilfeller hvor arbeidstakere kommer i kontakt med delvis nedbrutte lik, eller det foreligger fare for det».

Begrunnelsen for dette var den psykiske belastningen det vil kunne påføre de ansatte hvis de skulle grave i graver med lik som var svøpt i plast. Premisset for vedtaket var at de ansatte skal slippe å utsettes for å komme i kontakt med levninger som ikke er nedbrutt tilfredsstillende, jf. gravplassforskriften § 12.

For arbeidsgiver er det et særlig ansvar å unngå at de ansatte utfører arbeid der det er risiko for at de må forholde seg direkte til ikke tilfredsstillende nedbrutte levninger. Arbeidet er utfordrende, både da det vil kunne oppleves som å bryte den grunnleggende etiske verdien om respekt for gravfreden, det bryter med praksis om at de gravplassansatte ikke håndterer direkte de avdøde, og det er en stor risiko for at de ansatte utsettes for en psykisk belastning. Det reiser derfor både etiske og arbeidsrettslige utfordringer hvis ansatte settes til graving der en kan forvente at levningene ikke er nedbrutt tilfredsstillende. Den enkelte gravplassmyndighet er ansvarlig for å utarbeide HMS-prosedyrer som ivaretar de ansattes rettigheter etter arbeidsmiljøloven.

2.2 Hensynet til de etterlatte

Når det gjelder spørsmålet om gjenbruk av graver, vil det kunne oppstå motstridene hensyn for de etterlatte. Der det er tradisjon for gjenbruk av kistegraver, er det oftest de etterlatte som har et ønske om gjenbruk av graver. Mange vil oppleve det som et gode at den avdøde blir gravlagt i en familiegrav. Vi må likevel anta at de fleste vil oppleve det som problematisk og følelsesmessig krevende å benytte en grav uten tilfredsstillende nedbrytning. Det er grunn til å tro at mange vil oppleve dette som så problematisk at de vil foretrekke gravlegging i en ny grav dersom de kjente til hva gravingen vil kunne medføre. Her bør gravplassmyndigheten informere og benytte gravplassforskriften § 12 tredje ledd.

¹ Tilsvaret § 4-1 (2) i gjeldende lov om arbeidsmiljø, arbeidstid og stillingsvern mv. (Arbeidsmiljøloven): "Teknologi, arbeidsorganisasjon, utførelse av arbeidet, arbeidstidsordninger og lønssystemer skal legges opp slik at arbeidstakerne ikke utsettes for uheldige fysiske eller psykiske belastninger, eller slik at deres mulighet for å vise aktsomhet og ivareta sikkerhetshensyn forringes. Nødvendige hjelpemidler for å hindre uheldige fysiske belastninger skal stilles til arbeidstakernes disposisjon. Arbeidstakerne skal ikke utsettes for trakassering eller annen utilbørlig opptreden. Forholdene skal legges til rette for at arbeidstakerne gis rimelig mulighet for faglig og personlig utvikling gjennom sitt arbeide, (..)"

² Tilsvaret §§4-4 i gjeldende lov om arbeidsmiljø, arbeidstid og stillingsvern mv. (Arbeidsmiljøloven): "(..) forurensninger i form av støv, røyk, gass, damp, generende lukt, påvirkning fra biologiske faktorer og stråling unngås med mindre det er på det rene at forurensningen ikke kan medføre uheldige belastninger for arbeidstakerne."

3 Gjenbruk av kistegraver og utfordringer med nedbryting

Ifølge rapporten om gjenbruk av kistegraver blir dette praktisert av rundt 90 prosent av gravplassmyndighetene. Hele 78 prosent av de som svarte melder at de har utfordringer med ikke tilfredsstillende nedbryting. Rapporten kartla også i hvilken grad dette kun er knyttet til «plastgraver», og majoriteten (74 prosent) svarer at problemet ikke bare er knyttet til «plastgraver».

Rapporten kartla også hvilke tiltak de lokale gravplassmyndighetene har satt i verk for å håndtere denne problematikken.

4 Tiltak for å oppnå tilfredsstillende nedbryting

4.1 Forlenget fredningstid

Der nedbryting av gravinnhold tar mer enn 20 år, er intensjonen i gravplassloven at fredningstiden skal utvides slik at gravinnhold blir nedbrutt før fredningstiden går ut³.

Om lag 57 prosent av forvaltningene rapporterer at de for enkelte gravfelter har forlenget fredningstiden utover normal fredningstid på 20 år på grunn av dårlig nedbryting. Antall år varierte fra 30 til 80 år, og noen oppgir at det noen steder ikke er mulighet for gjenbruk i det hele tatt.

47 prosent melder at nedbryting er tilfredsstillende etter forlenget fredningstid, mens 44 prosent opplever at dette er varierende. 10 prosent sier at forlenget fredningstid i deres situasjon ikke har noen virkning.

Ut fra kommentarene ser vi at jordsmonn og klima er avgjørende for en vellykket nedbryting og at forholdene kan variere fra grav til grav innen et gravfelt. Under «ikke ideelle» forhold, hvor en ikke har tilfredsstillende nedbryting etter 20 år, ser det ut til at moderat forlenget fredningstid kan ha en effekt. Om forholdene er «umulige», hjelper det ikke på nedbrytningen med forlenget fredningstid.

4.1.1 Forvaltningsmessige forhold rundt forlenget fredningstid

Forlenget fredningstid er et administrativt tiltak som trolig i enda større grad bør benyttes der nedbrytingsforholdene ikke er tilfredsstillende. Beslutning om forlenget fredningstid skal forankres i lokale vedtekter og krever godkjenning av Statsforvalteren. Berørte festere skal varsles. Reduserte inntekter og gravkapasitet bør ikke tas hensyn til, da lovkravet, jf.

³ Kilde: tidligere gravplassrådgiver Åse Skrøvset

gravplassforskriften § 12 om at en bare kan tolerere grove knokler og kisterester ved gjenbruk, er førende for avgjørelsen om å vedta forlenget fredningstid.

4.2 Kalkinjeksjon i ikke nedbrutte graver for å oppnå nedbryting der den har stoppet opp

Tilføring av ulesket kalk, vann og luft gir en temperatureffekt der målet er å fjerne organisk materiale (adipocere). Beinstrukturer og kisterester påvirkes ikke av kalkbehandlingen.

Departementet har vurdert kalkinjiserings som en aktuell metode når det gjelder såkalte plastgraver. I rundskriv F-32-99 sluttet departementet seg til Bispemøtets konklusjon om at metoden kan forsvares så lenge den anvendes på plastgraver. Utvidelse av bruk av kalkinjiserings til andre tilfeller enn for plastgraver ville kunne reise nye problemstillinger av etisk og praktisk art, men vist til at gravplassmyndigheten lokalt har ansvaret for at gravplassene forvaltes med orden og verdighet og i samsvar med gjeldende bestemmelser, jf. gravplassloven § 3. Dette omfatter også vurderinger og avgjørelser knyttet til gjenbruk av graver.

I undersøkelsen ble erfaringsdata om kalkinjeksjon innhentet gjennom intervjuer fra tre forvaltninger. For en av forvaltningene ble kalkbehandling bare benyttet for plastgraver. På aktuell gravplass ble alle graver fra plastperioden, 1957-1975, kalket. Hos de to andre forvaltningene var kalkbehandlingen begrunnet både i plastgravproblematikk og massene i grunnen (leire). Det er foretatt kalking både av ordinære graver og av graver med kiste i to nivåer.

4.2.1 Forventet virkning og bruk av kalkinjeksjon?

På spørsmålet om kalkinjeksjon virket etter hensikten er det nyanser i svarene. Det er mulig at jordsmonnet kan ha en viss betydning på resultatet. Kalking av plastgraver i enkel dybde i vanngjennomtrengelige masser har normalt hatt en god effekt. Ved kalking av plastgraver i leirgrunn, særlig i dobbel dybde, blir det oppgitt at en har noe varierende resultater. Dette bekreftes i undersøkelser fra prosjektet *Egnet jord til kistegraver*. Ifølge leverandør oppnår en nå bedre resultater etter at en har utviklet en justert metode hvor en injiserer vann samtidig med kalk og luft. En får da lesket kalk som gir en umiddelbar temperaturheving.

De tre respondentene svarte følgende om hvilke typer rester er det vanlig å finne etter kalking:

- Treverk og beinrester er tilbake.

- I sandholdige masser er det kun beinrester og kalkrester vi finner, men her hadde det gått ca. fem år etter kalking før gjenbruk.

- Ved ny gravlegging (dobbel dybde) må en stort sett grave opp restene og sorterer de ut.

Beinrester, kisterester og klumper av kalkstein graves ned i bunnen av graven. Om det fortsatt er organiske rester, kan den behandlede graven ikke gjenbrukes.

Alle tre forvaltningene bekrefter at kalkbehandlede graver er luktfrie ved åpning.

Dette tilsier at kalkbehandling av plastgraver er en aktuell metode for nedbryting av organiske rester (adipocere) og dermed mulighet for å kunne gjenbruke graven. Kalking av plastgraver i drenerende masser har fungert tilfredsstillende, og her forventer en normalt tilfredsstillende nedbryting ved gjenbruk. Ved kalking av plastgraver i tette masser kan det være mer varierende resultater.

Det er praksis at en skifter ut overdekningsmassene med egnede masser ved ny gravlegging etter kalking av graver i leirmasser. Dreneringstiltak i form av avskjæringsgrøfter anbefales hvor det er mulig. Det er anbefalt å vente ett år fra kalking til ny gravlegging, både av praktiske og etiske hensyn.

En kjenner ikke til at det foreligger en teknisk løsning / erfaring som løser dreneringsproblematikken ved ny gravlegging for gravfelter som ikke har et fungerende opplegg for systematisk kontaktdrenering. Uten kontaktdrenering vil tilfredsstillende nedbryting ved ny gravlegging være usikkert i leirjordsområder med høyt grunnvann, selv om en tilfører drenerende jordmasser i selve gravåpningen.

Det har i mindre omfang blitt utført kalking i leirjordområder hvor nedbrytingen har stoppet opp av andre grunner enn plastsvøp. Det er ønskelig med mer dokumentasjon av effekten av kalking i de mest krevende leirjordområdene.

4.2.2 Informasjon til og reaksjoner fra festerne

Gravplassmyndighetene sendte i forkant av tiltaket ut skriftlig informasjon til festerne hvor de forklarte bakgrunnen for å velge kalking og hva kalkbehandling innebærer. De åpnet for at fester kunne reservere seg. Responsen fra festerne var jevnt over positive, og en av forvaltningene rapporterte at om lag 60-70 prosent svarte ja. Én forvaltning fikk kun respons om reservasjon fra fire prosent av festerne.

4.2.3 Forvaltningsmessige forhold rundt kalking av kistegraver

Departementet har i rundskriv V-18N/2008 behandlet spørsmålet om kalking av plastgraver og uttalt at dette er en av flere relevante metoder. I rundskrivet kreves det at fester skriftlig godkjenner tiltaket.

Noen gravplassmyndigheter har også kalket kistegraver hvor nedbryting av organisk materiale har stoppet opp på grunn av tette leirmasser. Departementet har ikke tatt endelig stilling til kalking når manglende nedbryting skyldes andre forhold enn plastgraver. Her har en overlatt avgjørelsen til den lokale gravplassmyndighet. Injeksjon av lesket kalk anses ikke som vesentlig endring av gravplass, og det kreves derfor ikke godkjenning av tiltaket fra

Statsforvalteren. Plan for dreneringstiltak krever godkjenning hos Statsforvalteren i Vestfold og Telemark.

5 Tiltak for gjenbruk av ikke tilfredsstillende nedbrutte graver

5.1 Omlegging fra kistegraver til urnegraver

33 prosent av gravplassforvaltningene svarer at de har lagt om deler av kistegravfelt fra kistegraver til urnegraver.

Gravplassforskriften § 5 har bestemmelser om at enkeltgraver, deler av gravplass eller hele gravplassen kan stenges for kistegravlegging dersom gravstørrelse, jorddybde eller grunnvannsnivå ikke er i samsvar med forskriftens krav. Opplistingen i bestemmelsen er uttømmende). Forskriften legger videre opp til at berørte rettighetshavere, dvs. ansvarlig for fri grav og festere, skal varsles i god tid før stengningen for kistegravlegging iverksettes.

5.1.1 Særordning for plastgraver

Der det er påvist plastgraver, bør de ansvarlige for gravplassforvaltningene vurdere å forby gravlegging av kister med fortsatt åpning for gravlegging av urner⁴.

5.1.2 Generelt handlingsrom for stengning av enkeltgraver eller hele gravfelt

Etter gjeldende lovverk er dårlige nedbrytingsforhold ikke nevnt som selvstendig grunn for stengning av enkeltgrav eller gravfelt for kistegravlegging. Gitt denne situasjonen, er det generelle rådet å forlenge fredningstiden. I aktuelle områder kan det være en kombinasjon av høyt grunnvann og tette masser og dermed grunnlag for å kunne stenge områder for kistegravlegging. I departementets utkast til endringer i gravplassloven og gravplassforskriften vil stengning av gravfelt også kunne begrunnes i dårlige nedbrytingsforhold.

5.1.3 Erfaringer med omlegging til urnegraver

I intervjumaterialet fra undersøkelsen forteller forvaltningene om erfaringer med omlegging til urnegraver, og gir eksempler på hvordan det er gjennomført. En forvaltning beskriver det slik:

Der vi vet at det er plastgraver legger vi om fra kistegrav til urnegrav ved festeforfall/-fornyelse. Dette er enkeltgravbasert. Plastperioden for plastgraver strekker seg fra 1956 – 1980.

Antall urner i én kistegrav:
I kistegraver er det plass til 8 urner.

Krav til overdekning:
For kister: 0,8 meter
For urner: 0,5 meter

Grunnvannsnivå:
Høyeste grunnvannsnivå skal ligge minst 0,3 m under kiste eller urne.

Jf. Gravplassforskriften §§ 13 og 14.

⁴ [Vedlegg 1](#) til rundskriv V-18 /2008

Beskrivelse fra en forvaltning i en av de større byene:

Vi har en løpende kartlegging av hvilke graver vi ønsker å regulere fra kistegraver til urnegraver, jf. begrunnelse i gravplassforskriften § 5, om bl.a. grunnvannsstand og gravstørrelse. Dette er noe vi informerer fester om og erfarer at folk flest har ingen innvendinger til. Festerne får frist for å gi tilbakemelding. Om vi ikke hører noe innen fristen, fatter vi vedtak om omlegging fra kistegrav til urnegrav. Dette gjør vi i medhold av regelverket i gravplassloven og forvaltningsloven, jf. kravet om forhåndsvarsling. Høy kremasjonsandel, ca. 75 prosent, og at urnegrav har lavere festeavgift enn kistegrav er nok medvirkende til at de aller fleste samtykker. Dette er en frivillig ordning. Det er bare ved festefornyelse at vi pålegger omregulering fra kiste- til urnegrav. Denne prosessen er mye mindre dramatisk for de etterlatte enn å gjøre et vedtak om omlegging i forbindelse med begravelse.

5.1.4 Forvaltningsmessige forhold rundt stenging av gravfelt

Gravplassforskriftens § 5 angir at lokal gravplassmyndighet kan vedta stenging av enkeltgrav. Stenging av hele eller deler av gravplassen må fastsettes i vedtektene for gravplassen. Dette tiltaket er å anse som vesentlig endring av gravplass og skal godkjennes av Statsforvalteren. Berørte festere skal så langt det er mulig varsles skriftlig i god tid og senest tre uker før permanent stengning for kistegravlegging iverksettes⁵.

I varselet som går til berørte rettighetshavere, bør det informeres om at en ikke kan kreve erstatning. Om en har differensiert festeavgift for kiste- og urnegraver, bør en legge om til den avgiftssatsen som gjelder for urnegraver.

I rundskriv P-12/2012 skriver departementet:

Permanent stenging griper inn i rettighetene til festere av kistegrav. Av hensyn til festerne bør det tilstrebes å ta slike områder ut av bruk til kistegravlegging ved at fester fra neste forfall bare får anledning til å gjenfeste graven som urnegrav.

5.2 Oppfylling av gravplass / gravfelt

5.2.1 Hva er oppfylling av gravplass?

Tidligere gravplassrådgiver Helge Klingberg har i boken *Gravplassen - en håndbok*, gitt en beskrivelse av oppfylling av gravplass. Vi tar med noen momenter/sitater fra håndboken under dette kapitlet.

Det kan være små graver, plastsvøp i kistene, uegnet jord og uheldig grunnvannstand eller en kombinasjon av disse faktorene som leder tanken inn på oppfylling av gravplass. De nevnte problemene kan i mange tilfeller elimineres ved påfylling av så store mengder jordmasse at en ikke lenger når i det problematiske sjiktet ved senere gravlegging⁶.

⁵ Gravplassforskriften §5.

⁶ Helge Klingberg: *Gravplassen - en håndbok*, side 77-78

I håndboka oppgis oppfyllingshøyde å være minst 0,4 m.

Gravplassforskriftens § 5 åpner for at hele eller deler av gravplass kan endres ved blant annet oppfylling. Fester/ansvarlig for grav har ikke anledning til å motsette seg dette tiltaket. Det gis normalt ikke tillatelse til oppfylling av middelaldergravplasser, jf. [rundskriv Q-06/2020](#) pkt. 3.3.2.

5.2.2 Utarbeidelse av plan ved oppfylling

Oppfylling av gravplass defineres som en vesentlig endring av gravplass og krever godkjenning av Statsforvalteren. Det må engasjeres landskapsarkitekt som utarbeider en plan for tiltaket.

«Planen må inneholde opplysninger om eksisterende og fremtidig terreng, eventuelt endringer av gravplasskartet med plassering av fastmerker og nåværende og framtidig plassering av gravminner. Dertil må planen også vise mulige endringer av vegetasjon.» (Klingberg, 2016)

Det blir normalt utarbeidet nytt gravkart med regelmessig rutenett slik at alle graver blir like lange og like brede. Som en følge av dette endres som regel gravnummerering. En må ta hensyn til reglene for forskyving av grav, jf. gravplassforskriftens § 5.

5.2.3 Informasjon til fester

I forkant av tiltaket må gravplassmyndigheten informere festere /ansvarlig for graven.

Momenter i informasjonen vil være:

- Begrunnelse for tiltaket, gjerne med hjemmelsgrunnlag.
- Hva er det som skal skje, hvor lang blir anleggstiden og hva betyr inngrepet for det enkelte gravsted.
- Hva skjer med gravplantingen og hvordan vil den bli gjenopprettet.
- Orientering om krav til sikring av gravminne.
- Tilbud om nærmere orientering, gitt på gravplassen.

5.2.4 Praktisk gjennomføring

Sjekkliste ved gjennomføring av oppfylling:

- Alle gravminner bør fotograferes og georefereres før de tas bort.
- Etablerte fastmerker georefereres.
- Det bør vurderes å midlertidig fjerne matjorda.
- Om mulig bør en velge sandholdige jordmasser ved oppfylling.
- Når matjordlaget er på plass og planert, måler en inn og setter ut fastmerkene.
- Gravminnene settes på plass, utmålt etter nye posisjoner, og det opparbeides plantefelt med egnet jord. Til slutt avsluttes anlegget med finplanering og tilsåing, eventuelt utrulling av ferdigplen.

- Erfaringsmessig er tiden rett etter sommerferien et gunstig tidspunkt for oppfylling av gravplass.

5.2.5 Erfaring fra oppfylling av gravplass

I intervjumaterialet fra rapporten deler en av forvaltningene sine erfaringer med oppfylling:

Ved oppfylling oppnår en at fester beholder sin rett til videre bruk av graven. Graver som slettes kan tildeles for ny kistegravlegging, og innbyggerne får mulighet til ny kistegrav i sitt nærområde. For forvaltningen blir dette tiltaket billigere enn å bygge nytt gravplassareal. Vi får ryddet opp i gravregister og i ujamne gravrekker. Vi får også en full gjennomgang med sikring av alle gravminner. Nye og georefererte gravkart som gir en enklere hverdag med hensyn til uttak av graver er en annen gevinst, i tillegg til oppgraderte overflater og grøntanlegg.

Dette ble gjort ved utføring av arbeidet:

- *Innmåling av alle gravminner og fastsetting av eksisterende høyde på terrenget.*
- *Utarbeidet nye planer med nye terrenghøyder.*
- *Utarbeidet nye georefererte gravkart.*
- *Fjernet alle gravminner.*
- *Hevet terrenget inntil 50 cm.*
- *Alle gravminnene ble plassert ut etter nye gravkart.*

Andre forhold:

- *Vi endret ikke, men koordinatfestet gravkartene.*
- *Beholdt samme gravstørrelse.*
- *Tilpasset gravkartet til antall graver som er i terrenget og som har gravmål som er innafør loven.*
- *Mye av årsaken til manglende nedbryting skyldes plastgraver.*
- *Viktig med rett valg av jordmasser.*
- *Har tilfeller med tidligere oppfyllinger som ikke er tilfredsstillende for gjenbruk på grunn av for mye leirjord i tilførte masser.*

5.3 Endret krav til jordoverdekning

Fra 1. januar 2013 ble krav til jordoverdekning for kiste redusert fra 100 cm til 80 cm. I undersøkelsen ble det rapportert fra 37 prosent av forvaltningene at endret krav til jordoverdekning har gitt mulighet for å gravlegge over eksisterende, ikke nedbrutt kiste.

Undersøkelsen viser at mange utnytter muligheten for gjenbruk av ikke nedbrutte graver med redusert jordoverdekning. På utfyllende spørsmål blant de ti forvaltningene som ble intervjuet, går det frem at de som utnytter denne metoden ofte graver ned til ca. 120 – 130 cm. Flere oppgir at de stopper oppgravingen før de treffer den gamle kista eller at de stopper ved kistelokket. En dybde på 120 til 130 cm indikerer at en tidligere hadde mer enn 1 m jordoverdekning eller/og at kistene delvis har brutt sammen. Med en dybde på 120-130 cm

kan man komme i konflikt med kravet om 80 cm overdekning. Gravplassmyndigheten bør ha et aktivt forhold til denne problematikken.

Noen forvaltninger viser i undersøkelsen til at de legger litt jord over eksisterende kiste og masseutskifter halvt om halvt med drenerende masser ved ny gravlegging.

6 Rutiner ved gjenbruk av kistegraver

6.1 Praksis og vurderinger ved åpning av grav

I undersøkelsen svarte 26 prosent av forvaltningene at de hadde rutiner for åpning av kistegrav samme dag som det er gravferd. I kommentarmaterialet i undersøkelsen nevnes flere erfaringer som kan være nyttige for andre forvaltninger, som:

- Unngå tidsklemma ved å åpne graven dagen før begravelsen, der en er usikker på nedbrytingsstatus.
- Graverne må informeres i forkant av åpning av grav om mulige problemer.
- Det er viktig med skriftlige rutiner for når en skal avbryte oppgravingen.
- Det bør være klarert hvem som er tillagt myndigheten til å avslutte oppgravingen.
- Det er viktig med skriftlige rutiner for hvordan de etterlatte orienteres, hvem som gjør det, hvem som skal orienteres og hvilket alternativ en kan tilby.
- En bør, om mulig, registrere alle plastgraver i fagsystemet og legge inn en blokkering mot kistegravlegging.
- Basert på erfaringer fra tidligere gravlegginger i området, bør man unngå å åpne graver som det antas ikke oppfyller forskriftens krav om minimum 80 cm. overdekning.
- Urne i fredningstid som er plassert i gravåpning, jf. gamle gravmål 1,2 x 2,4 m, blokkerer for ny kistegravlegging. Informer graver dersom en kan forvente å treffe på eldre urner. Disse bør eventuelt plasseres under ny kiste.

6.2 Felles lokal forståelse om når en må avbryte åpning av grav

Ifølge undersøkelsen, har 43 prosent hatt en drøfting mellom graver og ledelse om hvor grensen går for å avbryte åpning av grav grunnet mangelfull nedbryting. Under følger noen av erfaringene som ble rapportert fra forvaltningene på dette området:

- En må ha en overordnet beskrivelse, forankret i organisasjonen, av praksis om hvor grensen går for å avbryte oppgraving.
- De etiske vurderingene og psykiske påkjenningene kan ikke graver være alene om.
- Kontinuerlig dialog mellom leder og graver trygger de som arbeider ute. Denne dialogen bør bygge på gjennomarbeidede HMS-rutiner.

- Det er nyttig at fellesrådet har vedtatt en overordnet politikk innenfor gjeldende lovverk, for når en kan gjenbruke en kistegrav. De folkevalgte bør være kjent med problematikken og de konkrete utfordringene.
- Om en tar diskusjonen på stedet forutsettes det ledelsesinvolvering og at det foreligger et omforent grunnlag for diskusjonen.

6.3 Alternativ plan om graven ikke er tilfredsstillende nedbrutt

I undersøkelsen bekrefter 61 prosent av forvaltningene at de har en alternativ plan om graven viser seg å ikke være tilstrekkelig nedbrutt. Noen av erfaringene som kan trekkes ut fra kommentarene til undersøkelsen er:

- Det er viktig at en har tenkt gjennom situasjonen og har klar en alternativ løsning.
- En muligløsning er å alltid ha en alternativ grav tilgjengelig. En slik løsning krever fokus og disiplin over tid.
- En bør ha et planlagt oppsett for informasjon til pårørende.
- Å grave dypere og fylle masse over vurderes i utgangspunktet å ikke være en aktuell praksis, dersom en først må ta opp kiste med ikke nedbrutte levninger. Det vil utfordre både lovverk, etikk og være en psykisk belastning for den som blir satt til å utføre arbeidet.
- Press og motstand fra familie må aksepteres og anerkjennes, men ikke være styrende. Nedfelte rutiner, basert på gjeldende lovverk, veier tyngre enn argumentasjon fra de etterlatte om gjenbruk.

7 Helse, miljø og sikkerhet

7.1 HMS og etikk på gravplassen, ansvar og roller

Her omtales HMS-rutinene for arbeid i forbindelse med gjenbruk av kistegraver som ikke er tilstrekkelig nedbrutte.

For lokal gravplassmyndighet vil kirkeverge / ansvarlig leder av kommunal etat være ansvarlige for at HMS-kravene blir ivarettatt⁷. Der hvor fellesrådet har tjenesteavtale (entreprise) med kommunen, eksternt firma eller enkeltmannsforetak, vil HMS-ansvaret for de som utøver arbeidet ligge hos eksternt aktør. Fellesrådet må sørge for at de spesifikke HMS-rutinene knyttet til åpning og lukking av grav er gjort kjent for oppdragstaker. Ved innleie er

⁷ Gravplassforskriften § 12 og Arbeidstilsynets kommentar til Lov om arbeidsmiljø, arbeidstid og stillingsvern mv. § 4.

HMS-ansvaret delt mellom utleier og innleier. Utleier har det generelle HMS-ansvaret, mens innleier har et mer avgrenset HMS-ansvar. Utleier og innleier bør derfor sørge for å avklare HMS-ansvaret. Gravplassmyndigheten vil i alle tilfeller være ansvarlig for å gi den innleide nødvendig opplæring og innføring i interne rutiner. Verneombud, tillitsvalgt, driftsleder gravplass og ansatte ved gravplassene vil hver for seg ha sine roller og ansvar i forhold til HMS-rutiner og etikk knyttet til åpning og lukking av grav.

7.2 HMS-plan for åpning av grav

Noen punkter som bør inkluderes i en HMS-plan for åpning av grav:

- Identifisere gravplasser/ gravfelter/graver inklusive plastgraver hvor en forventer at det ikke er tilfredsstillende nedbryting innen fastsatt fredningstid.
- Anmerke problemgraver i fagsystemet.
- Beskrive prosedyre for åpning og lukking av grav, samt åpning av alternativ grav.
- Omforent forståelse om når en skal avslutte åpning av kistegrav.
- Beskrive prosedyre for når en avbryter åpning av grav og hvem som beslutter dette.
- Lage opplæringsplan for nyansatte vedrørende åpning og lukking av grav.
- Beskrive prosedyre om informasjon til etterlatte i en situasjon hvor ikke kan gjenbruke en familiegrav / tidligere brukt grav.
- Etablere et opplegg for avvikshåndtering.
- Etablere og beskrive et opplegg for debrifing.

7.3 Erfaringer fra undersøkelsen

60 prosent av respondentene oppga at de har en HMS-plan for gravplassarbeid. 30 prosent av respondentene svarer at gjenbruk av ikke nedbrutte graver er omtalt som eget tema i HMS-planen.

Noen av kommentarene fra undersøkelsen:

- *Vi har et forbedringspotensial i å være tydelige. Vi har mange nyansatte som får innføring i rutinene.*
- *Vi har ikke en særlig rutinebeskrivelse for dette temaet. Vi bør ha en beskrivelse på hvordan vi åpner plastgravene.*
- *Vi bør gjøre en studie om problematikken vedrørende gjenbruk av kistegraver i to nivåer.*

Gravplassmyndigheten, som arbeidsgiver, må få på plass en HMS-plan for gravplassarbeid og at temaet om gjenbruk av kistegraver blir obligatorisk del av HMS-planen for gravplassarbeid for å ivareta de ansatte i henhold til arbeidsmiljølovens krav.

Det rapporteres som nyttig å ha rutiner rundt bearbeiding / debrifing, enten i formelle eller uformelle former («over kaffekoppen»). Ansatte som har hatt ubehagelige opplevelser,

refererer at det er noe som sitter i hukommelsen. Åpenhet og anerkjennelse av inntrykk og følelser er sentralt for å håndtere denne problematikken.

8 Lovverk, etikk og styringsrett

I undersøkelsen ble det spurt om forvaltningene opplever at lov og regelverk er tilfredsstillende for å kunne gjøre en kvalifisert vurdering om når det er greit å kunne gjenbruke en kistegrav. I rapporten fra undersøkelsen gjengis en rekke forslag til endringer og justeringer, for å gi et bedre rammeverk på dette området. Noen av innspillene fra forvaltningene:

- Departementet bør ta stilling til om det greit å foreta en ny gravlegging over ikke nedbrutt kiste, så lenge en ikke kommer i kontakt med kiste med kisteinnhold.
- En bør utvide oppstillingen i gravplassforskriftens § 5 til også å kunne angi ikke egnet jordsmonn som en grunn til å stenge for kistegravlegging og legge om til urnefelt. Dette er foreslått i utkast til revidert gravplassforskrift.
- Redusert overdekning fra 100 cm til 80 cm reiser spørsmålet om en av praktiske grunner bør redusere overdekningskravet for urne til 40 cm, jf. nedsetting av urne over kiste.
- Materialbruk og overflatebehandling av kister bør vurderes nærmere vedrørende materialenes nedbrytingsevne.
- Det er et ønske om ytterligere tydeliggjøring av festers rettigheter til ny gravlegging i festet kistegrav og gravplassmyndighetens handlingsrom for å styre dette.
- Det bør vurderes et lovkrav om at det skal være to personer til stede ved åpning og lukking av grav.
- I forbindelse med nyanlegg bør det settes mer spesifikke krav til geoteknisk vurdering, jf. gravplassforskriften § 3, pkt. c.

9 Avsluttende kommentarer

Det er nødvendig å se på hvilke mekanismer som kan ligge bak den ujevne praksisen som framkommer i undersøkelsen og hvordan dette kan håndteres på en verdig måte. Ved gjenbruk av graver der nedbrytningen ikke er tilstrekkelig, skapes en uholdbar situasjon for både ansatte og etterlatte. Belastningen for de ansatte er utfordrende, og de langsiktige konsekvensene må tas på alvor av ansvarlig gravplassmyndighet.

Gravplassansattes fortellinger om erfaringer med håndtering av ikke-nedbrutte levninger formidles gjerne med en opplevd forpliktelse på de etterlatte som bakteppe. De har kanskje åpnet graven samme dag. Det er ingen vei tilbake. De står i det. Skjer dette én gang, er det et

avvik som kan gi et utgangspunkt for utarbeiding av gode rutiner. Fanges det ikke opp, er faren stor for at det ikke var et unntak, men et eksempel på rådende praksis.

Det er neppe mulig å fullstendig unngå at det åpnes graver med ikke-nedbrutte levninger. Men det er mange gode eksempler på forvaltninger som jobber godt og systematisk for at dette skjer så sjelden som mulig. Når det skjer, må rutiner og ansvar være slik at ansatte ikke tvinges til uverdigg praksis og at ansvarlig for gravferden ivaretas på en god måte. Eksempler på grep kan være å åpne grav på felt med manglende nedbrytning dagen før, ha en alternativ grav i beredskap og forberede etterlatte på forhånd – eventuelt informere om muligheten for å velge kremasjon. Ansattes fortelling om gode rutiner, forutsigbarhet og klare rammer er fortellinger om resultatet av god ledelse. Gjennom spørreundersøkelse og intervjuer har en fanget opp gode innspill om mulige tiltak for hvordan en håndterer situasjonen ved gjenbruk av kistegraver.

Manglende nedbrytning må tas med i en helhetlig vurdering om hvordan det lokale behovet for ulike gravtyper skal imøtekommes over tid. I denne vurderingen må samfunnsøkonomiske hensyn ivaretas. En størst mulig forutsigbarhet for kommunen som skal finansiere nyanlegg, utvidelser og større utbedringer, er avgjørende for å kunne disponere investeringsmidler på en forsvarlig måte. Kommunen må kunne legge til grunn at gravplassmyndigheten følger lov og krav til forsvarlig drift. Slik kan en bedre unngå en situasjon som tvinger fram omfattende tiltak, behov for utvidelser eller nye gravplasser. Hastverk i slike prosesser kan få mange uheldige konsekvenser.

9.1 Fremtidig gravplassareal

Funnene i undersøkelsen understøtter at egenskapene til gravmassene er avgjørende for om en vil få en velfungerende og verdig gravplassdrift. Ved opparbeidelse av nytt gravplassareal må en støtte seg til den kunnskapen som nå kommer ut av prosjektet *Egnet jord til kistegraver* som gjennomføres i regi av Norsk institutt for bioøkonomi (NIBIO).